

FENOMEN LILIT – W KULTURZE DUCHOWEJ I MATERIALNEJ

Agata Rybińska

Instytut Kulturoznawstwa UMCS

Zakład Kultury i Historii Żydów

agata.rybinska@poczta.umcs.lublin.pl

Abstract: Phenomenon of Lilith in Spiritual and Material Culture

The starting point of this article is a reminder of the ancient beliefs in the subversive and hostile behavior of the female demon Lilith, the legendary first wife of biblical Adam. These beliefs were also accompanied by protective magical practices. The both spread to the West from the Middle East – from Assyrian, Jewish and Arabic cultures, and in modern times also through Hasidim. In modern time, however, they have undergone some modifications. A lot of artifacts, numerous examples from spiritual and material cultures, e.g. from literature and painting from the 19th and 20th centuries confirm not only beliefs, fear and magical practices but also a kind of fascination for Lilith. Nowadays, the inspiration by her can be observed also in pop culture (e.g. in music, fiction, film, advertising). Some representatives of the feminist movement recall the female demon. Beliefs in Lilith and the reception of popular ideas connected to it arouse interests of scholars, scientists in the cultural and religious studies and also of theologians, as that confirm their scientific publications.

Keywords: Lilith, Jewish Folklore, Beliefs, Jewish Demonology, Magic, Jewish Culture

Abstrakt

Punktem wyjścia niniejszego artykułu jest przypomnienie starożytnych przekonań o wywrotowym i złowrogim działaniu demonicy Lilit, legendarnej pierwszej żony biblijnego Adama. Wierzeniom tym towarzyszyły także ochronne praktyki magiczne. Z Bliskiego Wschodu, z kultury asyryjskiej, żydowskiej i arabskiej a w okresie nowożytnym poprzez chasydów, przeniknęły one na Zachód. Na przestrzeni wieków uległy jednak pewnym modyfikacjom, od wiary i przesądów oraz działań magicznych aż po fascynację, o czym świadczą liczne przykłady z literatury i malarstwa w XIX i XX w. Wybrane artefakty, przykłady z kultury duchowej i materialnej pozwoliły opisać złożony fenomen: wiarę, lęk, a także fascynację demonicą. Współcześnie inspirowanie się postacią Lilit można zaobserwować w popkulturze (muzyce, beletrystyce, filmie, reklamie) oraz wśród niektórych przedstawicielek ruchu feministycznego. Wierzenia i recepcja ludowych przekonań wzbudzają też zainteresowania badaczy, np. kulturoznawców, religioznawców, czy teologów, na co wskazują przytoczone poniżej publikacje naukowe.

Słowa kluczowe: Lilit, folklor żydowski, wierzenia, demonologia żydowska, magia, kultura żydowska

Anka Grupińska swą książkę o ortodoksyjnych Żydówkach zatytułowała: *Najtrudniej jest spotkać Lilit. Opowieści chasydek*¹. Faktycznie jednak na ślady demonicy Lilit można natrafić w kulturze materialnej i duchowej od starożytności po współczesność, nie tylko w kontekście religijnym, ale także popkultury. Celem artykułu jest zaprezentowanie fenomenu Lilit i jej ponadczasowej kariery, o której świadczą literackie przekazy o wierzeniach, literatura inspirowana jej postacią, opracowania naukowe, artefakty, zarówno starożytne, jak i przynależące do popkultury i cyberkultury XXI wieku². Stanowią one swoiste wyzwanie dla kulturoznawców, gdyż badać je mogą reprezentanci wielu dziedzin: bibliści, literaturoznawcy, religioznawcy, etnologowie, archeolodzy i muzealnicy, architekci i historycy sztuki, filmoznawcy, przedstawiciele studiów żydowskich, czy też gender studies, ludolodzy (w kontekście gier komputerowych), może też przykuć uwagę znawców trunków. Podjęty temat jest więc próbą syntetycznego spojrzenia na intrygujący fenomen Lilit. Zacznę więc od początku, a więc dosłownie i w przenośni: od Adama i Ewy.

Kultura duchowa – wierzenia, mity, teksty

Zgodnie z legendami żydowskimi w pierw należy się odnieść do prehistorii biblijnej i mitu o raju³. Imię Lilit pojawia się w Biblii tylko raz, i to nie w Księdze Rodzaju, ważniejszy więc będzie kontekst pozabiblijny, czy też okołobiblijny. W Księdze Izajasza, a więc u proroka z VI w. p.n.e. czytamy: „Zdziczałe psy spotkają się z hienami i kozły będą się przyzywać wzajemnie; co więcej, tam Lilit przycupnie i znajdzie sobie zacisze na spoczynek” (Iz 34,14)⁴. Zgodnie z hebrajską ludową etymologią imię Lilit (hebr. לילית) wiąże się z leksemem *lajla* (hebr. לילה) – noc⁵. Inne wyjaśnienie odwołuje się do babilońsko-

¹ A. Grupińska, *Najtrudniej jest spotkać Lilit. Opowieści chasydek*, Warszawa 2000.

² Zob. hasła słownikowe, *Lilit* [w:] <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9986-lilith>; <https://jwa.org/encyclopedia/article/lilith>; <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lilith> (25.02.2017).

³ Zob. L. Ginzberg, *Legends żydowskie. Księga Rodzaju*, przeł. J. Jarniewicz, Warszawa 1997. Zob. też *Lilit* [w:] *Wielki Słownik hebrajsko-polski, polsko-hebrajski Starego Testamentu. Tom 1. Słownik hebrajsko-polski*, L. Koehler, W. Baumgarten, J.J. Stamm (red.), P. Dec (red. wyd. pol.), Warszawa 2001, s. 497.

⁴ Por. Wizję Zachariasza: „I oto zobaczyłem dwie kobiety. Zbliżyły się na skrzydłach, rozpostartych na wietrze niby skrzydła bociana, i poniosły dzban wysoko między niebem a ziemią (Za 5,9). Zob. też artykuł K. Wierzbickiej, do którego dotarłam już po przygotowaniu tego tekstu: *Lilit w Iz 34,14 i jej relacje kulturowe* [w:] *Wokół oddziaływania tekstu biblijnego*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski SDB, Kraków 2016, s. 75-99. To artykuł pokonferencyjny wydany w powyższej książce w serii „Hermeneutica et Judaica”, nr 8. Referat został wygłoszony na konferencji naukowej studentów i doktorantów UPJPII: *Newmanalia – odkrywając ortodoksję*, Kraków 8 czerwca 2016 r.

⁵ R. Graves, R. Patai, *Mity hebrajskie. Księga Rodzaju*, przeł. R. Gromacka, Warszawa 2002, s. 70. Nie wszyscy jednak podzielają tę opinię.

asyryjskiego wyrazu *lilitu*, oznaczającego demona żeńskiego czy „ducha wiatru”⁶. W tradycji asyryjskiej występują trzy demony o podobnym imieniu: Lilu, Lilit i Ardat Lilit⁷. Z Asyrii zatem pochodzi wyobrażenie demonicy, a imię Lilit występuje w babilońskich zaklęciach. W żydowskiej literaturze pobiblijnej, zwł. w Talmudzie i midraszach, Lilit pojawia się jako demon nocy⁸. Jest w nich mowa o duchach, demonach i *lilin* (spirits, devils, and "lilin")⁹. Nie utożsamia się jej jednak z wampiryzką, tak jak w kulturze greckiej¹⁰. W greckich tłumaczeniach Biblii występują określenia ‘Ονοκένταυροι (*onokentauroi*) czy też Λάμια – lamia, użył je później św. Hieronim w swoim łacińskim przekładzie (tzn. w Wulgacie)¹¹. W kulturze greckiej Lamia oznaczała demonicę, która pożerała dzieci, jak również zabijała mężczyzn zwabionych jej pięknem¹². Była kochanką Zeusa, oszalała po tym, jak zazdrosna Hera zabiła jej potomstwo. Do wyobrażenia o potworności Lilit nawiązuje również drugi wspomniany grecki termin – ‘onokentauroi – wskazuje on na hybrydalność postaci.

Według legend żydowskich Lilit była pierwszą żoną Adama, którego opuściła. Para nie żyła w zgodzie ze względu na brak uległości Lilit (szczególnie w trakcie stosunków seksualnych, w których chciała dominować)¹³. Istotny jest tu kontekst erotyczny. Wiązą się z nim wyobrażenia Lilit jako demonicy z długimi włosami (jak również skrzydłami), niejednokrotnie przedstawianej jako piękna, zmysłowa kobieta. W folklorze arabskim owo owłosienie jest ekstremalne – demonica jawi się jako kudłaty potwór nocy¹⁴. Jej partnerem stał się demon Samael – władca sił i zła, jak czytamy w *Słowniku judaistycznym*¹⁵. Według żydowskiej demonologii w hierarchii demonów zajmuje ona czołowe miejsce. To właśnie noc stała się główną porą jej aktywności, czyhania na mężczyzn i płodzenia z nimi licznych zastępów demonów. W *Mitach hebrajskich*, czytamy,

⁶ *Ibid.*

⁷ Autorzy hasła w *Jewish Encyclopedia* wiążą z tymi wierzeniami recepcję imienia demonicy z tekstu Izajasza 34, 14. Zob. E.G. Hirsch, S. Schechter, L. Blau, *Lilith*, [w:] *Jewish Encyclopedia* <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9986-lilith> (25.02.2017).

⁸ E.G. Hirsch, S. Schechter, L. Blau, *op. cit.*

⁹ *Spirits* – nie mają ciała ani formy, *devils* – mogą się ukazywać w ludzkiej postaci, *lilin* – podobnie, jednakże posiadają skrzydła. To stwierdzenie pojawia się np. w komentarzu Rasziego, a więc czołowego myśliciela żydowskiego z XI wieku (z Troyes, choć studiował w Moguncji). *Ibid.*

¹⁰ W kontekście lamii, które wysysały krew śpiących ludzi, tak jak czyniła to Lilit, zob. R. Graves, R. Patai, *op. cit.*, s. 71.

¹¹ E.G. Hirsch, S. Schechter, L. Blau, *op. cit.*

¹² *Lamia*, w: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Lamia_\(mitologia_grecka\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Lamia_(mitologia_grecka)) (25.02.2017). Liczne są odniesienia w sztuce do tej postaci mitycznej. W mitologii bułgarskiej lamie utożsamia się z potworem, którego zabił św. Jerzy.

¹³ Więcej, zob. R. Graves, R. Patai, *op. cit.*, s. 67.

¹⁴ *Ibid.*, s.71.

¹⁵ B. Kos, *Lilit*, w: *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 52.

że Lilit – owa pierwsza żona Adama, stworzona została z prochu (por. Rdz)¹⁶. Udało jej się opuścić Adama, a dokładnie zniknąć w powietrzu, dzięki wymówieniu Niewypowiedzianego Imienia [Boga, zapisanego w formie tetragramu], mamy więc motyw magii, do którego jeszcze wrócę. Ginzberg tak pisał o Lilit:

„Adam pożalił się Bogu, że opuściła go żona, którą mu był podarował. Wysłał więc za nią trzech aniołów, nakazując im ją pochwyć. Aniołowie odnaleźli Lilit na Morzu Czerwonym i próbowali skłonić ją do powrotu. Grozili jej, że w przeciwnym razie co dzień ginąć będzie sto z jej dzieci-demonów. Ale Lilit wolała przyjąć tę karę, aniżeli żyć dalej z Adamem. W zemście okalecza teraz nowo narodzone dzieci – chłopcy padają jej ofiarą podczas pierwszej nocy po porodzie, dziewczynkom zaś zagraża do dwudziestego dnia życia. Jednym sposobem odstraszenia złej mocy jest przypięcie dziecku amuletu, na którym widnieją imiona owych trzech aniołów, takie bowiem było między nimi porozumienie”¹⁷. W miejscu tym, jak czytamy w *Mitach hebrajskich*, roіto się od lubieżnych demonów, z którymi łądziła swoje dzieci – *lilim*. Stąd, według wierzeń ludowych i dawnych hebrajskich przesądów, woda przyciąga demony (s. 70). Obecność Lilit łączono więc ze zbiornikami wodnymi, a nawet wierzbami rosnącymi nad wodami Eufratu – jak w sumeryjskim poemacie o Gilgameszu¹⁸. Na inne miejsce wskazał cytowany już Izajasz: opuszczone ruiny na Pustyni Edomu¹⁹. Towarzyszyły jej tam pustynne zwierzęta, a wśród nich mityczny *reem*, czy sowy²⁰. Lilit określano również jako królową Samarkandy²¹, jak i Królową Saby²². Powyżej cytuję polskojęzyczne publikacje, jednak sporo jest publikacji poświęconych Lilit spod piór dziewiętnastowiecznych niemieckich badaczy z kręgu *Wissenschaft des Judentums* (naukowej wiedzy o judaizmie)²³.

W *Mitach hebrajskich* zostały podane też imiona wysłanych aniołów: Senoj, Sansenoi i Semangelof²⁴. Ich anielska funkcja (hebr. *malach* – anioł ,wysłannik) nie kończyła się więc na zadaniu nakłonienia Lilit do powrotu do męża. Ich imiona stały się

¹⁶ W *Mitach hebrajskich* podano, że Bóg użył brudu i błota zamiast czystego pyłu. R. Graves, R. Patai, *op.cit.*, s. 67.

¹⁷ L. Ginzberg, *op.cit.*, s. 59.

¹⁸ Według tego tekstu z II tyś. p.n.e. Lilit zamieszkiwała w pniu wierzby. Zob. R. Graves, R. Patai, *op.cit.*, s. 11. A propos poematu o Gilgameszu i jego związku z Księżą Rodzaju, zob. *Ibid.*, s. 69 i nast.

¹⁹ A więc na terenach dzisiejszego Izraela i Jordanii. *Ibid.*, s. 71.

²⁰ *Ibid.*, s. 71. H. Graetz, *Das Thier Reem (דראג) in der Bibel*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums“ 1871, r. 20, nr 5, s. 193-199. O mitycznym wołu, ale i biblijnym zwierzęciu, zob. R. Graves, R. Patai, *op.cit.*, s. 53-56.

²¹ „Queen of Zemargad” w Targumie do Księgi Hioba, zob. E.G. Hirsch, S. Schechter, L. Blau, *op. cit.* W *Mitach hebrajskich*: Zmargad, zob. R. Graves, R. Patai, *op.cit.*, s. 68.

²² L. Graves, *op.cit.*, s. 68.

²³ Wilhelm, *Lilith, Königin von Smargad*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums“ 1870, r. 19, nr 4, s. 187-189. *Die Sagen der Juden*, M.J. Bin Gorion (red.), Frankfurt am Main 1913, s. 323-327.

²⁴ R. Graves, R. Patai, *op.cit.*, s. 68.

bowiem swoistą tarczą obroną, chroniącą ludzi przed demonią. Te wierzeniach przekute w działania o charakterze magicznym omówię poniżej.

Praktyki magiczne

Tak negatywny kontekst, w jakim ukazana została Lilit, wiązał się z różnorodnymi i zintensyfikowanymi działaniami chroniącymi dzieci i dorosłych. W Talmudzie Jerozolimskim (a więc wcześniejszym, z III–VI w.) znajduje się błogosławieństwo: „Niech Bóg Cię błogosławi we wszystkich twoich poczynaniach i zachowa Cię od lilim!”²⁵. W Mitach hebrajskich została przypomniana również magiczna praktyka nakreślenia kredą lub węglem na ścianie domu, w którym urodziło się dziecko, okręgu z napisem wewnątrz: „Adam i Ewa. Precz Lilit!”²⁶. Wypisywano też na drzwiach wspomniane wyżej imiona aniołów. Środkiem zaradczym przed zbliżeniem się Lilit do śpiącego dziecka było pogładzenie jego ust palcem (tamże). W żydowskiej kulturze powszechne były również amulety. Ich przykłady podała np. Regina Lilientalowa (1875-1924), etnolożka, która badała zwyczaje Żydów wschodnich. W *Dziecku żydowskim* pisała o ochronnej mocy mezuzy, zamkniętej kłódki wieszanej u drzwi pokoju położnicy (klucz trzeba było ukryć), wtykanych szpikach w zasłonę, za którą leżała matka z dzieckiem, wkładaniu pod poduszkę modlitewnika otwartego na „Pieśniach stopni” (a więc Psalm 121, także Ps 122-128), Pięcioksięgu czy „cudownej księgi *Sefer Raziel*”²⁷. Te zabiegi, jak pisała:

„[...] broniące dostępu złym duchom, skierowane były głównie przeciwko królowej Sabie, która albo dusi noworodka [...] albo porywa go [...] Królowa Saba (rozważana także jako demon żeński, *succubus*, utożsamiana jest często z Lilit, nocnicą. Długowłosą i uskrzydloną przewodniczką demonów, których jednym z zadań jest szkodzić położnicy i dziecku: snem śmierci uspić, noworodka zaś porwać, krew jego wypić, szpik z kości wysssać i mięso pożreć”²⁸.

Według Lilientalowej, to prorok Eliasz siłą zaklęcia obezwładnia Lilit, o czym świadczą „karty ochronne”, na których, oprócz psalmów, zaklęć, wypisano też imiona aniołów

²⁵ *Ibid.*, s. 71. Por. też Lb 6,26.

²⁶ R. Graves, R. Patai, *op.cit.*, s. 70.

²⁷ R. Lilientalowa, *Dziecko żydowskie*, wst. K. Dąbrowska, Warszawa 2007 [reprint wydania z 1927, fragmenty ukazywały się wcześniej w „Materiałach Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych”, zob. Lilientalowa, *op. cit.*, s. 31. O kabalistycznej księdze *Razyjel Hamalach*, wkładanej pod poduszkę dziecka, pisał też Karol Dresdner [w:] M. Goldstein, K. Dresdner, *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich. Zbiory Maksymiliana Goldsteina*, przedm. M. Bałaban, Lwów 1925, s. 68.

²⁸ R. Lilientalowa, *op.cit.*, s. 31.

i patriarchów²⁹. Kilka typów takich amuletów miał w swoich zbiorach we Lwowie Maksymilian Goldstein³⁰. Autor zamieścił jedynie reprodukcję „apotropejonu” z przetłumaczonym z hebrajskiego napisem: „Ochrona położnicy pod dobrą gwiazdą. Przez bł. P. Baal-Szem-Towa (Męża dobre sławy)” [...], psalmem 121 oraz długim tekstem zawierającym imiona Boga, aniołów, ale także Adama i Ewy oraz demonów. Omówił też jego walory estetyczne.

Ciekawy przykład stanowi amulet wydrukowany we Wrocławiu (wówczas: Breslau). Może zatem akulturowani do kultury niemieckiej Żydzi, nie byli wolni od lęku przed demonią Lilit³¹. Nie jest to jedyny artefakt odnoszący się do wierzeń w Lilit.

Kultura materialna, popkultura, literatura

Wracając do najstarszego wizerunku Lilit jako Królowej Nocy z Relief Bourneya (zawiera on również przedstawienie sowy kojarzonej nie tylko z nocą, ale i z Lilit)³², warto wskazać na inne wyobrażenie tej demonicy. Zaskakujący przykład umieszczenia wizerunku Lilit w przestrzeni sakralnej stanowi katolicka katedra w Reims. Niewątpliwie mamy do czynienia z *Biblią Pauperum*, ale i z poświadczeniem żywotności legendy o Lilit nawet wśród chrześcijan w XIII wieku w Europie Zach. Z XIX wieku pochodzą obrazy Dante Gabriella Rossetti’ego (1828-1882) zatytułowane *Lady Lilith* (1866-1868)³³. Współcześnie nie brak też przedstawień Lilit. Grafika Google dostarcza liczne przykłady wyobrażonych wizerunków demonicy i symboliki z nią związanej, zarówno z malarstwa, jak i grafiki komputerowej, np. gier (*Lilith Diablo*), okładek książek (o literaturze poniżej)³⁴. Lilit króluje więc w cyberprzestrzeni, o czym mogą się przekonać również użytkownicy kanału

²⁹ *Ibid.*, s. 31-33. Autorka podaje imiona aniołów: Michała, Gabriela, Uriela i Rafaela, otaczających z czterech stron dziecko (*Ibid.*, s. 32).

³⁰ M. Goldstein, K. Dresdner, *op. cit.*, s. 66-67. Zob. też: <https://pl.scribd.com/doc/92479553/Zbiory-Goldsteina> (26.02.2017).

³¹ Miedzioryt z 1839 roku, druk we Wrocławiu, zob. ilustrację w: Kos, *op. cit.* Notabene, tam właśnie, choć od dekady później, pracował cytowany powyżej historyk i bibliista Heinrich Graetz, czy studiował Wilhelm Bacher.

³² *Lilit*, w: *Wielki Słownik hebrajsko-polski*, *op. cit.* Relief ten znajduje się w zasobach British Museum. *Burney relief / Queen of the Night* (12.07.2017). Zob. inne wizerunki Lilit, tamże: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=689486&partId=1&people=119229&peoA=119229-2-60&page=1 (12.07.2017).

³³ Zob. The Rossetti Archive: <http://www.rossettiarchive.org/docs/s205.rap.html> (12.07.2017).

³⁴ Np. edycję jubileuszową *Diablo II Lilith* na forum TitanQuest.net: <http://www.titanquest.net/tq-forum/threads/42868-RELEASE-Diablo-2-Lilith> (12.07.2017). Na portalu amazon: okładka książki, np. publikacja naukowa B. Black Koltuv, *The Book of Lilith*, Lake Worth, FL 1986: <https://www.amazon.com/Book-Lilith-Barbara-Black-Koltuv/dp/0892540141> (12.07.2017).

Youtube. Sporo tam utworów muzycznych, również z festiwali muzycznych³⁵ czy filmów³⁶, włącznie z reklamą piwa Lilit z poznańskiego browaru Golem³⁷. O wciąż żywych wierzeniach w moc demonicy można wnioskować w oparciu o produkowaną sztukę użytkowej, np. biżuterię, choć bez przeprowadzenia badań, trudno jednoznacznie twierdzić, czy faktycznie pełnią one funkcję amuletu³⁸.

W XIX wieku, oprócz publikacji naukowych poświęconych Lilit, ukazywała się również literatura popularna inspirowana demonią³⁹. Warto zwrócić uwagę, że niektóre z książek wyszły spod piór kobiet. Wyjątek stanowi jednak klasyka literatury jidysz. Icchak Leib Perec w swoim pierwszym, lecz mistrzowskim poemacie *Monisz* wcielił Lilit w kluczową dla fabuły bohaterkę Marię⁴⁰. Teraz mało kto czyta Pereca, choć jego dzieła można znaleźć online, warto więc przypomnieć jego dzieło⁴¹. Przykłady literatury z motywem Lilit czy posługującej się chociażby jej imieniem są wciąż liczne⁴², również w blogosferze⁴³.

Przegląd katalogów bibliotecznych czy przeglądarki internetowej (np. ww. grafika, filmy) pozwala wnioskować, że z czasem imię Lilit zaczęto nadawać dziewczynom lub

³⁵ Np. *Lilith – Twierdza*, koncert w ramach *Art Rock Festival* w Koninie 2009 r. Występ razem z zespołami Galahad i Grendel, zob. <https://www.youtube.com/watch?v=J-MQmulE-qU> (12.07.2017).

³⁶ Np. *Lilith* Roberta Rossena z 1964 roku: <https://www.youtube.com/watch?v=qyZxYbeMVAI> [dostęp 12.07.2017]. Inne: *Lilith: Genesis One*: <https://www.youtube.com/watch?v=xFHYTIIF0Ac> (12.07.2017); *Lilith* (Dubstep / Horror / Orchestral): <https://www.youtube.com/watch?v=rK-19IEHO60> (12.07.2017).

³⁷ Tomasz Kopyra degustuje piwo Lilit, czyli Imperial Stout z Browaru Golem. Zob. <https://www.youtube.com/watch?v=8w8EKDckWIM> (12.07.2017). Autor odwołuje się do tradycji żydowskiej, bez komentarza pozostawia poziom merytoryczny i językowy reklamy.

³⁸ Zob. np. *Lilith Moon Goddess hand crafted necklace wiccan pagan protection femininity; New Galraedia Lilith Dark Angel Pendant Necklace Crystal GA17; Lilith snake earrings~sterling silver hooks~pagan* – te i inne przykłady na portalu *ebay*: <http://www.ebay.pl/itm/Lilith-Moon-Goddess-hand-crafted-necklace-wiccan-pagan-protection-femininity-/322487329725?hash=item4b15be23bd:g:EZcAAOSw5UZY9lJM> (12.07.2017).

³⁹ Z literatury anglojęzycznej, zob. A. Langworthy Collier, *Lilith: the legend of the first woman*, Boston 1885; E.D.E. Nevitte Southworth, *Lilith: A Novel*, New York 1890; S.M. Düring, *The end of the rainbow*, Philadelphia-London 1910; G. Sterling, *Lilith: a dramatic poem*, San Francisco 1920.

⁴⁰ Perec napisał *Monisza* w jidysz w 1882 r.

⁴¹ Zob. Yiddish Book Centre: <http://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc210840/peretz-isaac-leib-monish-di-dray-brider-dray-neytorins-folks-motiv-mayn-nisht> (12.07.2017).

⁴² To kilkanaście czy kilkadziesiąt wręcz pozycji w katalogu Biblioteki Narodowej, zarówno z beletrystyki, jak i literatury naukowej, zob. np. artykuły: H. Liszkiewicz, *Lilit*, „Akant” 2002, nr 2, s. 20; A. Gemra, *Piękne, pożądane, przerażające: Lamia i Lilit*, „Sztuka Ludowa” 2008, r. 52, nr 4/5, s. 13-28; M. Janik, *Lilit – między mitem a Biblią*, „Studia Etckie” 2016, t. 18, s. 67-76.

⁴³ Zob. blog aktorki Olgi Borys [wpis z 30 lipca 201], *Kim jesteś, Lilith?*, <http://blogstar.pl/kim-jestes-lilith/> (12.07.2017).

używać jako tytuły lub pseudonimy. O tabuizacji tego imienia można więc mówić chyba tylko w środowisku ortodoksyjnych Żydów. Ultraortodoksyjnych. Jak jednak interpretować tytuł książki Grupińskiej⁴⁴? Jedna z jej rozmówczyń użyła właśnie tego imienia. Ponadto, Lilit stała się patronką „niezależnych Żydówek”, które tak właśnie nazywają siebie i zatytułowały swój magazyn genderowy: „Lilith. Independent, Jewish & Frankly Feminist”⁴⁵. Nawiązują do niej również przedstawicielki feminizmu naukowego, np. Judith Plaskow⁴⁶. Temu zagadnieniu warto by poświęcić odrębne opracowanie.

Wyzwania dla kulturoznawców – podsumowanie

W oparciu o powyższe przykłady można wnioskować zatem, że postać Lilit wzbudzała nie tylko lęk, ale i ciekawiła, co więcej, inspirowała po dziś. Lilit zrobiła (i robi) wręcz fenomenalną karierę, nie ograniczoną ani czasem, ani przestrzenią. Dla kulturoznawców badanie fenomenu Lilit niewątpliwie stanowi wyzwanie, gdyż wymaga znajomości starożytnej mitologii, legend, języków, ludzkiego dorobku w wielu dziedzinach, od sztuk plastycznych, poprzez muzykę, film, po nowe media. Zarówno źródła starożytne, średniowieczne, nowożytne, jak i te współczesne, już po zwrocie cyfrowym, mogą zatem inspirować twórców różnych dziedzin a na badaczach „wymuszać” interdyscyplinarność, by nadal zgłębiać fenomen Lilit.

Bibliografia:

- Bacher W., *Lilith, Königin von Smargad*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums“ 1870, r. 19, nr 4.
- Black Koltuv B., *The Book of Lilith*, Lake Worth, FL 1986.
- Borys O., *Kim jesteś, Lilith?* [blog], <http://blogstar.pl/kim-jestes-lilith/> (12.07.2017).
- Budzik J., *Gdzie szukać Lilit? Kobiety z Mea Sze’arim Anki Grupińskiej*, „Czas Kultury” 2014, r. 30, nr 6.
- Collier Langworthy A., *Lilith: the legend of the first woman*, Boston 1885.

⁴⁴ J. Budzik, *Gdzie szukać Lilit? Kobiety z Mea Sze’arim Anki Grupińskiej*, „Czas Kultury” 2014 r. 30, nr 6, s. 110-116.

⁴⁵ Zob. “Founded in 1976 by a small group of women led by Susan Weidman Schneider” to foster discussion of Jewish women’s issues and put them on the agenda of the Jewish community, with a view to giving women—who are more than fifty percent of the world’s Jews—greater choice in Jewish life, “*Lilith: The Independent Jewish Women’s Magazine*” has remained true to its mission. From its inception, it has intentionally, though not exclusively, emphasized religious and social issues, with somewhat less focus on areas such as economics or politics. In 2004 the editors changed the tag line on the cover to read “independent, Jewish & frankly feminist.” The contours of the Jewish women’s movement and its own consciousness of a role that exceeds that of a magazine can be traced through nearly three decades of publication”. <http://www.lilith.org/> i <http://lilith.org/archive/lilith-anthologies/> (03.08.2017).

⁴⁶ Zob. Judith Plaskow, *The Coming of Lilith. Essays on Feminism, Judaism and Sexual Ethics, 1972-2003*, ed. Donna Berman, Boston 2005.

- Die Sagen der Juden*, M.J. Bin Gorion (red.), Frankfurt am Main 1913.
- Düring S.M., *The end of the rainbow*, Philadelphia-London 1910.
- Gemra A., *Piękne, pożądane, przerażające: Lamia i Lilit*, „Sztuka Ludowa” 2008, r. 52, nr 4/5.
- Ginzberg L., *Legendy żydowskie. Księga Rodzaju*, przeł. Jerzy Jarniewicz, Warszawa 1997.
- Goldstein M., Dresdner K., *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich. Zbiory Maksymiliana Goldsteina*, przedm. M. Bałaban, Lwów 1925.
- Graetz H., *Das Thier Reem (רעם) in der Bibel*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” 1871, r. 20, nr 5.
- Graves R., Patai R., *Mity hebrajskie. Księga Rodzaju*, przeł. R. Gromacka, Warszawa 2002.
- Grupińska A., *Najtrudniej jest spotkać Lilit. Opowieści chasydek*, Warszawa 2000.
- Hirsch E.G., Schechter S., Blau L., *Lilith* [w:] *Jewish Encyclopedia*
<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9986-lilith> (12.07.2017).
- <http://lilith.org/archive/lilith-anthologies/> (12.07.2017).
- http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=689480&partId=1&people=119229&peoA=119229-2-60&page=2
 (12.07.2017).
- <http://www.ebay.pl/itm/Lilith-Moon-Goddess-hand-crafted-necklace-wiccan-pagan-protection-femininity-/322487329725?hash=item4b15be23bd:g:EZcAAOSw5UZY9lJM> (12.07.2017).
- <http://www.lilith.org> (03.08.2017).
- <http://www.lilithfair.com/> (03.08.2017).
- <http://www.titanquest.net/tq-forum/threads/42868-RELEASE-Diablo-2-Lilith>
 (12.07.2017).
- <http://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc210840/peretz-isaac-leib-monish-di-dray-brider-dray-neytorins-folks-motiv-mayn-nisht>
 (03.08.2017).
- <https://pl.scribd.com/doc/92479553/Zbiory-Goldsteina> (26.02.2017).
- <https://www.amazon.com/Book-Lilith-Barbara-Black-Koltuv/dp/0892540141>
 (12.07.2017).
- https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1355376&partId=1&searchText=burney+relief&page=1
 (12.07.2017).
- <https://www.youtube.com/watch?v=8w8EKDckWIM> (12.07.2017).
- <https://www.youtube.com/watch?v=J-MQmulE-qU> (12.07.2017).
- <https://www.youtube.com/watch?v=qyZxYbeMVAI> (12.07.2017).
- <https://www.youtube.com/watch?v=rK-19IEHO60> (12.07.2017).
- <https://www.youtube.com/watch?v=xFHytIF0Ac> (12.07.2017).
- Janik M., *Lilit – między mitem a Biblią*, „Studia Łuckie” 2016, t. 18.

- Kos B., *Lilit* [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Lamia* [w:] [https://pl.wikipedia.org/wiki/Lamia_\(mitologia_grecka\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Lamia_(mitologia_grecka)) (25.02.2017).
- Lesses R., *Lilith* [w:] <https://jwa.org/encyclopedia/article/lilith> (25.02.2017).
- Lilientalowa R., *Dziecko żydowskie*, wst. K. Dąbrowska, Warszawa 2007.
- Lilit* [w:] *Wielki Słownik hebrajsko-polski, polsko-hebrajski Starego Testamentu. Tom 1. Słownik hebrajsko-polski*, L. Koehler, W. Baumgarten, J.J. Stamm (red.), P. Dec (red. wyd. pol.), Warszawa 2001.
- Lilith* [w:] <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9986-lilith> (25.02.2017).
- Lilith* [w:] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lilith> (25.02.2017).
- Liszkiewicz H., *Lilit*, „Akant” 2002, nr 2, s. 20.
- Plaskow J., *The Coming of Lilith. Essays on Feminism, Judaism and Sexual Ethics, 1972-2003*, ed. D. Berman, Boston 2005.
- The Rossetti Archive* [w:] <http://www.rossettiarchive.org/docs/s205.rap.html> (12.07.2017).
- Southworth E.D.E.N., *Lilith: A Novel*, New York 1890.
- Sterling G., *Lilith: a dramatic poem*, San Francisco 1920.
- Wierzbicka K., *Lilit w Iz 34,14 i jej relacje kulturowe* [w:] *Wokół oddziaływania tekstu biblijnego*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski SDB, Kraków 2016.